

XIVA XONLIGIDA YER-SUV MUNOSABATLARI

Xayitova Nozimaxon

Namangan davlat universiteti

Annotatsiya:

Ushbu ilmiy maqolada XVI asrdan XX asr boshlariga qadar Markaziy Osiyo xalqlari davlatchiligi tizimida o'ziga xos o'rin tutgan Xiva xonligidagi agrar munosabatlar, xususan, yerga egalik qilish tartiblari hamda sun'iy sug'orishga asoslangan gidrotexnik inshootlar va suv taqsimoti mexanizmlari batafsil tadqiq etiladi. Quyi Amudaryo tabiiy havzasining murakkab gidrologik xususiyatlari, cho'l mintaqasining o'rab turishi hamda iqlimning keskin qurg'oqchilligi bois mintaqada iqtisodiy barqarorlik to'liq sun'iy sug'orishga bog'liq bo'lgan. Tadqiqotda davlat tasarrufidagi podsholik yerlari, xususiy mulkchilik munosabatlari, diniy va ma'rifiy muassasalarga qarashli vaqf mulklari hamda qishloq jamoalari tasarrufidagi yer maydonlarining o'ziga xos huquqiy maqomi yoritilgan. Shuningdek, xonlikda irrigatsiya tarmoqlarini saqlash, yirik magistral kanallar (arnalar) qazish, xalq hasharlari va qazuv majburiyatlarini tashkil etish, mirjoblik instituti faoliyati hamda dehqonlarga yuklatilgan soliqlar majmuasi tarixiy, arxiv va yozma manbalar asosida yaxlit ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar:

Xiva xonligi, yer-suv munosabatlari, irrigatsiya tizimi, Amudaryo, mirjob, qazuv, podsholik yerlari, mulkdorlik, vaqf mulklari, solg'ut, xiroj, begor majburiyati, jamoa yerlari, magistral kanal.

O'rta Osiyo xonliklari tarixida Xorazm vohasi o'zining qadimiy dehqonchilik madaniyati, o'ziga xos davlatchilik an'analari va geografik tuzilishi bilan jiddiy farqlangan. Xiva xonligi hududida hayot, qishloq xo'jaligi va aholining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati to'liq darajada Amudaryo va undan chiqarilgan sun'iy sug'orish tarmoqlariga bog'langan edi. Mazkur mintaqada sug'orilmaydigan, ya'ni lalmikor dehqonchilik bilan shug'ullanish tabiiy-iqlimiy sharoit tufayli mutlaqo imkonsiz bo'lib, har bir qarich unumdor tuproqning iqtisodiy qimmati bevosita unga suv yetkazib berish darajasi bilan o'lgangan. Shu boisdan Xiva xonligida davlat tuzilmasi, ma'muriy bo'linish, qonunchilik asoslari hamda soliq tizimi aynan yer va suv resurslarini boshqarish talablaridan kelib chiqqan holda shakllangan. Mazkur tizim

ko'p asrlik amaliy tajribalar, mahalliy odat huquqi normalari va islom shariati qoidalarining uyg'unlashuvidan tarkib topgan mukammal mexanizm edi. Xonlikdagi yer mulkchiligi tizimi o'zining ko'p bosqichli va murakkab tabiati bilan ajralib turgan. Barcha yer fondi davlat (podsholik yoki amiriylik), xususiy (mulk), diniy muassasalar tasarrufidagi vaqf hamda qishloq jamoalariga qarashli toifalarga ajratilgan. Davlat yerlari umumiy fondning salmoqli qismini tashkil etib, to'g'ridan-to'g'ri xon xazinasini va uning ma'muriy apparati tasarrufida turgan. Bu yerlar asosan bevosita dehqonlarga, chorakorlarga yoki ijaradorlarga ishlov berish uchun ajratilgan. Xon hukumati davlat yerlarini harbiy xizmatchilar, yuqori martabali amaldorlar hamda nufuzli urug' oqsoqollariga suyg'ol yoki tiyul sifatida shartli tarzda in'om etgan. Bunday yer egalari ma'lum muddat yoki umrbod davlat xizmatini o'tash, urush davrida belgilangan miqdordagi qo'shin bilan yetib kelish majburiyatini olgan. Bu esa yerga egalik qilishning xizmat va harbiy burch bilan qat'iy bog'langanligini yaqqol ko'rsatadi. Xususiy mulk yerlari asosan avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan, oldi-sotdi, hadya va vasiyat qilinishi mumkin bo'lgan yerlar toifasiga kirgan. Bu yerlar yirik boylar, ulamolar, savdogarlar va qisman o'rta hol dehqonlarga tegishli bo'lgan. Mulk yerlari o'z navbatida xiroj to'lanadigan hamda ushr to'lanadigan toifalarga bo'lingan. Davlat oldida xizmat ko'rsatgan ayrim shaxslarga berilgan tarxonlik yorliqlari ularning mulk yerlarini soliqlardan butunlay yoki qisman ozod qilgan. Bunday imtiyozlar yer egalarining jamiyatdagi ijtimoiy nufuzini yuksaltirish barobarida, oddiy dehqonlar qatlamining davlat oldidagi soliq yukini yanada og'irlashtirgan. Vaqf mulkchiligi Xiva xonligi ma'naviy va madaniy hayotining iqtisodiy poydevori hisoblangan. Xiva shahrining o'zida hamda xonlikning barcha tumanlarida joylashgan yuzlab masjidlar, madrasalar, xonaqohlar, maqbaralar va qabristonlar tasarrufiga minglab gektar unumdor yer maydonlari birlashtirilgan. Xonlar, inoqlar, beklar va boy amaldorlar savob talabida o'z mulklaridan muayyan qismini diniy muassasalarga vaqf sifatida rasmiylashtirganlar. Vaqf yerlari daxlsiz hisoblanib, ulardan tushadigan barcha daromadlar qat'iy ravishda muassasa binosini ta'mirlash, mudarrislar, imomlar, talabalar va xizmatchilar ta'minotiga sarflangan. Ushbu yerlar ijaraga berilar, ularda mehnat qilayotgan dehqonlar mahsulotning belgilangan qismini mutavalliga topshirar edilar. Qishloq jamoalari tasarrufidagi yerlar esa urug' va ovul a'zolarining birgalikda foydalanishiga asoslangan edi. Bu yerlarga asosan jamoaviy yaylovlar, ekinzorlar oralig'idagi bo'shliqlar, to'qayzorlar va umumiy o'tloqlar kirgan. Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qoraqalpoq, turkman va qozoq urug'lari yashaydigan hududlarda bunday yerlardan foydalanish tartibi jamoa oqsoqollari kengashi tomonidan belgilab berilgan. Jamoa yerlarining mavjudligi aholi o'rtasida o'zaro yordam va jamoaviy birdamlikni ta'minlash barobarida, irrigatsiya tarmoqlarini birgalikda ta'mirlashda muhim moddiy baza vazifasini o'tagan. Xorazm agrar tizimining yuragi Amudaryo va uning shoxobchalaridan boshlangan ulkan irrigatsiya tarmog'i edi. Amudaryoning

toshqinli xarakteri, oqim tezligining o'zgaruvchanligi, qirg'oqlarni o'yib ketishi hamda suv tarkibidagi loyqa va qum miqdorining haddan tashqari ko'pligi suv xo'jaligini yuritishda tinimsiz va og'ir mehnatni talab qilgan. Toshsoqa, Polvon, Shovot, G'oziyobod, Qilichboy, Mang'it kabi o'nlab yirik kanallar (arnalar) Amudaryodan suv olgan. Bu kanallar xonlikning yuzlab chaqirim masofadagi chekka go'shalariga hayot baxsh etgan. Agar daryo sathi pasaysa yoki kanallar o'zani qum bilan to'lib qolsa, butun voha bo'ylab ocharchilik xavfi yuzaga kelgan. Shu sababli kanallarni qazish, ularni tozalash va mustahkamlash davlat xavfsizligining eng ustuvor vazifasi sanalgan. Ushbu ulkan va murakkab suv tizimini boshqarish uchun xonlikda maxsus ma'muriy tuzilma joriy qilingan bo'lib, uning tepasida mirjoblik instituti turgan. Har bir yirik kanalning o'z mirjobi, kichik ariqlar va tarmoqlarning esa miroblari bo'lgan. Mirjoblar to'g'ridan-to'g'ri xon saroyiga hisobot berganlar va ularning ijtimoiy mavqei ko'plab harbiy yoki ma'muriy amaldorlardan yuqori turgan. Ular suvni hududlar, urug'lar va ekin maydonlari o'rtasida adolatli taqsimlash, to'g'onlar holatini kuzatish, o'g'irliklarning oldini olish hamda navba, ya'ni suv navbati qoidalariga qat'iy rioya ettirishga mas'ul edilar. Mirjobning buyrug'i barcha tabaqalar, jumladan, nufuzli beklar uchun ham majburiy sanalgan. Irrigatsiya inshootlarini soz holatda saqlashning eng asosiy vositasi bu umumxalq hashari, ya'ni qazuv (qazu) tizimi edi. Har yili erta bahorda yoki kech kuzda xon farmoni bilan ommaviy qazuv ishlari e'lon qilingan. Bu tadbir xonlikning deyarli butun mehnatga layoqatli erkak aholisini qamrab olgan. Dehqonlar o'zlarining shaxsiy mehnat qurollari — kurak, ketmon, savat va zambillari bilan, shuningdek, o'z oziq-ovqatlari bilan haftalab, ba'zan oylik muddatlarga kanal qazishga safarbar etilgan. Ushbu majburiy mehnat begor tizimi doirasida amalga oshirilgan bo'lib, undan bosh tortganlar og'ir jazolangan yoki katta miqdorda jarimaga tortilgan. Yirik toshqinlar paytida to'g'onlarni himoya qilish uchun hatto kechayu kunduz favqulodda hashar safarbarligi e'lon qilingan. Dehqonlar hayoti va ularning ijtimoiy-huquqiy ahvoli yer va suv taqsimotidagi adolatsizliklar bilan bevosita bog'liq edi. Yerga ega bo'lmagan kambag'al qatlam chorakakorlik asosida tirikchilik qilgan. Chorakakorlar boy yer egalari, beklar yoki davlat yerlarida ishlab, hosilning arzimagan qismiga ega bo'lganlar. Ularning moddiy ta'minoti, urug'lik, ish hayvonlari va qurollar bilan ta'minlanishi to'liq yer egasining ixtiyorida bo'lgan. Shu bois chorakakorlar aksariyat hollarda qarzga botib, avlodlar davomida iqtisodiy qaramlikda yashaganlar. Xiva xonligining soliq tizimi ham yer va suvdan foydalanish darajasiga qarab qat'iy belgilangan edi. Dehqonlar yetishtirilgan g'alla va poliz ekinlaridan solg'ut hamda xiroj soliqlarini to'laganlar. Bog'lar, mevali daraxtlar va sabzavot maydonlaridan yerning o'lchamiga (tanobiga) qarab naqd pulda tanobona undirilgan. Chorva mollaridan zakot olingan. Bulardan tashqari, mirjob haqi, mirobana, ariqlarni tozalash xarajatlari, yo'l va ko'priklar qurilishi uchun turli to'lovlar hamda xon saroyi ehtiyojlari uchun qo'shimcha majburiyatlar yuklatilgan. Qurg'oqchilik, toshqin yoki

daryo oʻzanining kutilmagan oʻzgarishi yuz bergan yillarda bu soliqlar xalq ommasi uchun oʻta ogʻir kulfatga aylangan.

Xulosa qilib aytganda, Xiva xonligidagi yer va suv munosabatlari oʻz davrining qatʼiy ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy zaruriyatlari asosida shakllangan murakkab tizim edi. Tabiiy-geografik muhitning oʻta qaltisligi xonlikda yerdan koʻra suv resurslariga egalik qilish va ularni markazlashgan holda boshqarishni hal qiluvchi omilga aylantirgan. Mirjoblik instituti, qatʼiy suv taqsimoti qoidalari hamda umumxalq qazuv hasharlari asrlar davomida voqea dehqonchiligini barqaror saqlab turgan asosiy ustunlar boʻlgan. Shu bilan birga, yer va suvning asosiy qismi xon saroyi, beklar va ruhoniylar qoʻlida toʻplanishi oddiy dehqonlar tabaqasining iqtisodiy jihatdan qaramligini kuchaytirib, xonlikdagi murakkab feodal-ijtimoiy ziddiyatlarning chuqurlashuviga sabab boʻlgan.

Adabiyotlar (References):

1. Bartold V.V. K istorii orosheniya Turkestana. – Sankt-Peterburg, 1914.
2. Yoʻldoshev M.Y. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. – Toshkent: Oʻzbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1959.
3. Gʻulomov X. Xorazmning sugʻorilish tarixi: qadimgi zamonlardan to bizning kunlargaacha. – Toshkent: Fan, 1957.
4. Matniyozov M. Xiva xonligi tarixi (ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot). – Urganch: Xorazm, 1995.
5. Muhammad Rizo Ogahiy. Riyoz ud-davla. – Toshkent: Fan, 1980.
6. Bobobekov H.N. Oʻzbekiston tarixi (XVI – XIX asr birinchi yarmi). – Toshkent: Oʻqituvchi, 1998.
7. Ivanov P.P. Arxiv xivinskix xanov XIX v.: Issledovanie i opisanie dokumentov. – Leningrad: Gosudarstvennaya publichnaya biblioteka, 1940.
8. Nabiyeu R.N. Iz istorii feodalnogo zemlevladieniya v Sredney Azii. – Toshkent: Fan, 1973.